کوردەکان و ئیسلام*

نووسین: مارتین ڤان برۆنسێن
و: ژیلا خۆش بەیان

بەکورتی

ئیسلام لە کوردستان پێناسەیەکی جیاواز و دیاریکراوی هەبووە و لە بەریەککەوتنی کۆمەڵگای کوردی لەگەڵ پەروەردە و ڕەوتە ئیسلامییەکان سەرچاوەی گرتووە، بەجۆرێک کە ئالۆزییەکانی ڕەوتی ڕاستی ئایینی (ئۆرتۆدۆکسی) و چەپی ئایینی (هێترۆدۆکسی) بەشێوەیەکی تایبەت کاریگەریی لەسەر کوردستان داناوە. کوردستان بەشێوەیەکی لێکدژ، هەم ناوەندی ڕەوتێکی ڕاستی ئایینیی سوونەی توندڕەو و هەم شوێنی هەندێک لە جیاوازترین ئایینەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەکوو، ئایینی ئێزدی و ئەهلی حەق و هتد بووە کە لە ناوەند و باشووری کوردستان سەریان هەڵدا. لە کوردستان ئایینی تێکەڵاو و جیاواز پێکەوە ئەژین و پەیوەندیی نێوان ڕێبەرانی ئایینیی کوردی سوننە، زۆرتر لەگەڵ شیعەکان، ئێزدی، ئەهلی حەق، ئەرمەنییەکان، مەسیحییەکان و جووەکان بە شێوەی پێکەوە ژیانی ئاشتیانە بووە. هەروەها تەریقەتی سۆفی یان سۆفیگەری بەشێوەیەکی بەرچاو لە کوردستان بوونی هەبووە و شێخەکانی ئەو تەریقەتە زیاتر نوێنەری ئیسلامی کوردی بوونە. لە سەدەی ڕابردوودا، کوردستان لە ژێر کاریگەریی تەریقەتی قادری و نەقشبەندیدا بووە کە لە بارودۆخە تایبەتەکاندا ڕۆڵێکی گرنگیان لە پرسە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی کوردستاندا هەبووە. لەبەر ئەوەی کە ئەوان نوێنەرایەتیی پارادایمێکی ڕێکخراوی کۆمەڵایەتییان دەکرد کە خۆیان لە عەشیرە و هەروەها حکوومەتیش جیا دەکردەوە.

بەلای زۆربەی کوردە سوننە باوەڕدارەکانەوە، ئیسلام بەشێکی گرنگە لە شوناسی کورد و بزووتنەوە ئیسلامییەکانیش لە کوردستان، بەبەراورد بە ڕابردوو، بە ئاشکرا زیاتر شوناسی کوردییان وەرگرتووە.

لە دوای تورکی، عەرەبی و فارسی، زمانی کوردی لەڕووی ڕێژەی ئەو کەسانەی قسەی پێ دەکەن، لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا چوارەمین زمانە. لە ئێستادا ڕێژەی کوردەکان، بە لێکدانەوەیەکی ورد، ٢٠ بۆ ٢٥ ملیۆن کەس دەبێت، کە بە یەکێک لە گەورەترین نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەژمار دەکرێن. زۆرێک لە کوردەکان ڕۆڵێکی گرنگیان لە مێژووی ئیسلامدا هەبووە، بەڵام ئەم پرسە پشتگوێ خراوە، ئەوەش لەبەر ئەوەی کە ئەوان بە ئاشکرا، خۆیانیان لە ئاخێزگە نەتەوەییەکانیاندا نەدەبینیەوە و هەرکاتێک لە ڕێگەی نووسینەوە پێناسەی خۆیانیان کردبا، بە یەک یا زیاتر لە زمانی سێ وڵاتی دراوسێیان دەیاننوسییەوە.

کوردستان ناوچەیەکی کوێستانییە کە زۆربەی دانیشتووانی کوردن و بۆ ماوەیەکی دووروردرێژ ناوچەیەکی هەڵکەوتوو لە نێوان ناوچە تورکی ـ عەرەبی و فارسزمانەکانی جیهانی ئیسلام بووە. کوردستان لە ڕووی سیاسییشەوە لە هەرکام لەو ناوچە فەرهەنگی ـ سیاسییانە، پەراوێزی ئەو ناوەندانەی پێکهێناوە و لەهەمانکاتدا ڕۆڵێکی نێوەندگیرانەی فەرهەنگیی گرنگیشی لەو نێوانەدا هەبووە.

کوردە خوێندەوارەکان بەردەوام وەک پردێک بوونە لە نێوان نەریتە فیکرییە جیاوازەکان لە جیهانی ئیسلامدا و زانا کوردەکانیش پشکێکی زۆریان لە لێکۆڵینەوەی ئیسلامی و ئەدەبیاتی موسوڵماناندا (بە عەرەبی، تورکی و فارسی) هەبووە. ئیسلامیش کاریگەرییەکی زۆری لەسەر کۆمەڵگای کوردی داناوە و تەنانەت لە ڕووی ڕواڵەتیشەوە لایەنە نامەزهەبییەکانی ژیانی سیاسیی کۆمەڵایەتی لەو ڕێگەیەوە فۆرمیان گرتووە. هەروەهاگرووپەکان لە ناوەندەکانی خوێندن و تەریقەتەکانی سۆفیگەریش وەکوو میکانیزمەکانی یەکپارچەییی کۆمەڵایەتی کاریان کردووە و بەسەر کەلێن و لێکترازانە بچووکەکانی کۆمەڵگادا زاڵ بوونە.

زۆر سەیر نییە کە لە ژینگەی قوتابخانەکاندا، شوێنێک کە خوێندکاران لە بەشە جیاوازەکانی کوردستانەوە ئامادەی دەبوون و لە گەڵ

زمانەکانی عەرەبی و فارسی، زمانی کوردیشیان دەخوێند، بیرۆکەی شوناسێکی (نەتەوەیی) کوردی سەرهەڵبدات. یەکەمین شاعیرانی کورد کە بەرهەمەکانیان لە مێژووی ئەدەبیاتی کوردیدا بە شانازییەوە باس دەکرێت، پەیوەندییەکی نزیکیان لەگەڵ قوتابخانەکاندا هەبووە و لە ڕێگەی قوتابخانەکانەوە بەرهەمەکانیان بڵاو دەکرایەوە و ناوبانگیان پەیدا دەکرد. تەریقەتەکانی سۆفیگەری، دەبوونە هۆی یەکگرتووییەک کە دابەشبوون و ناکۆکییە ناوچەیی ـ عەشیرەییەکانیان لەناودەبرد. یەکەمین بزووتنەوە کوردییەکان، لانیکەم و بە دڵنیاییەوە، لەگەڵ ڕەوتێکی ناسیۆنالیستی، لەلایەن شێخەکانی تەریقەتی سۆفیگەرییەوە ڕێبەرایەتی کران.

ئیسلام لە کوردستان، پێناسەیەکی جیاواز و دیاریکراوی هەبووە و لە بەریەککەوتنی مێژوویی کۆمەڵگای کوردی لەگەڵ پەروەردە و ڕێنمایی ئیسلامی و هەروەها حکوومەتی ئیسلامی لەدایک بووە کە چەند بەشێک لە کوردستانیشی لەخۆگرتووە.

ئالۆزییەکانی ڕاستی ئایینیی (ئۆرتۆدۆکسی) و چەپی ئایینی (هێرتۆدۆکسی) ـ کە لە هەموو شوێنێک بوونی هەیە ـ بە شێوەیەکی تایبەت کاریگەریی لەسەر کوردستان هەبووە. وەکوو دەستپێکیش بە پێویستم زانی لەم وتارەمدا لەبارەی ئیسلام، لێکۆڵینەوەیەک لە سەر ئەو ئالۆزییانە و ئەوەی کە لە نێوان کوردەکاندا بوونی هەیە، ئەنجام بدەم.

ڕاستی ئایینی (ئۆرتۆدۆکسی) و چەپی ئایینی (هێرتۆدۆکسی)

ئیسلام هەر لە قۆناغەکانی سەرەتای پەرەسەندنییەوە هاتە ناو کوردستان و لە ناوەندی شارەکانی وەکوو جزیرە، هەولێر و دیاربەکر، لاینگرێکی زۆری پەیدا کرد و لەگەڵی تێکەڵاو بوو. لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی سروشتی کوێستانییەوە، بەشێکی گەورەی کوردستان، لە بەرانبەر ئەو جیهانە نوێیەدا، لە پەراوێزدا مایەوە و پەیوەندییەکی تەمومژاویی لەگەڵ ئیسلامی ئۆرتۆدۆکسی و زاناکانیدا دروست کرد و درێژەی پێ دا.

لە لایەکەوە چەندین ناوەندی ڕاهێنانی ئیسلامی ئۆرتۆدۆکسی، تەنانەت لە ناوچە دوورەدەستەکانیشدا پەیدابوون. هەروەها لەو ژینگەیەدا شتێکی سروشتی بوو کە کۆبوونەوەکانی ئایینی هێرتۆدۆکسی بۆ ماوەیەکی زۆر، درێژەیان هەبوو و گرووپ و کەسانێک کە بەهۆکاری مەزهەبی یا سیاسییەوە داواکراوبوون پەنایان بۆ ئەو ناوچانە دەبرد. (وەکوو شوێنەکانی تر، دژایەتیی سیاسی و جیاوازیی ئایینی و مەزهەبی زۆربەی کات لەگەڵ یەک دەکەوتن.)

هەر بۆیە کوردستان بە شێوەیەکی لێکدژ، هەم بووە ناوەندی ڕاستێکی ئایینیی سوننەی توندڕەو (کە پەیڕەوی مەزهەبی شافیعین کە مەزهەبێکی سازگارترە بە بەراورد لەگەڵ مەزهەبی حەنەفی کە لەلایەن زۆرینەی عەرەبەکان و تورکەکانی دەورووبەرەوە هەڵبژێردراوە) و هەم بووە شوێنی نیشتەجێبوونی هەندێک لە ئایینە جیاوازەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئایینەکانی ئێزدی و ئەهلی حەق، لە ناوەند و باشووری کوردستان سەریان هەڵدا لە کاتێکدا کە مەزهەبی ئێزدی بە بڕوای کوردەکان، شوێنکەوتووانێکی زۆری نەبووە، مەزهەبی ئەهلی حەق، لە نێو گرووپە نەتەوەییەکانی دیکەی ئێراندا، زیاتر قەبووڵکراوبوو و پێگەیەکی فراوانیشی بەدەستهێنا، بەڵام تەنیا لە کوردستانە کە هەوڵەکان بۆ بە ئیسلامکردنی ئەو مەزهەبانە بەردەوامە. ڕەوتەکانی بنەمای بیروباوەڕی قزڵباشەکان و عەلەوییەکانی تورکیای ئێستا، لێک نزیکبوونەوەیەکی بەرچاو لەگەڵ ئێزدییەکان و ئەهل حەقییەکان نیشاندەدەن. لە نێو عەلەوییەکانیشدا، کۆمەڵگای کوردی بە گشتی، بە بەراورد بە کۆمەڵگای تورکی، زیاتر

لە ئیســـلامی ئۆرتۆدۆكسی دوور کەوتوونەتەوە. جیاوازییەكانی ڕابردوو لــە بوونی دوو باوەڕی تونــدڕەوی ناســازگاری دوولایەنــە، لەســەر کوردەكانیــش ڕەنگیداوەتــەوە. یەكێكیــان لاینگــری ئــەو بۆچوونەیــە کە کــوردەكان، پەیڕەوانی ســوننەی خــاوەن هەنگاوی پتەو و باوەڕدارانی مەزهەبێكی یاخین. ئەوانی دیكەش کــوردەكان وەكوو کەســانێک دەبینن کە بە زەحمەت بوونەتە موسوڵمان.

«بە بەراورد بە کافرێک، کورد موســوڵمانە» ئەمــە وتەیەكــە کە لــە زمانــە جیاوازەكانی ناوچەكەوە دەبیســترێ. ئەم بیروباوەڕە توندانە، بەپێی چینە جیاوازەكان لە نێو کوردەكاندا، بەو کوردانەی کە لە شــارەكان، لە خێمەكان یان ئەوانەی لە ســەردەمی کۆندا لە ناو گوندەكان دەژیان دەگوترا. لەوانەیە جێی سەرنج بێت کە یەكەمین زانای موســوڵمانی بــە ڕەگەز کورد، کە لە کتێبە عەرەبییەكاندا ئاماژەی پێ کراوە، کەســێكە بە ناوی مەهدی بن مەیمون، کە لە ســەدەی ٢ ی کۆچی (٨ی زایینی) لە بەسرە دەژیــا. ئەو نەک تەنیــا وەک کوردێک بەڵكوو وەک کوڕی کوردێک ناســێندرا. لە ســەدەی ٣ی کۆچی (٩ی زایینــی) نموونەیەكی دیكە لــە گێڕەرەوەیــەک لە بەغــدا دەبینین کە بە گشتی بە ناوی (ابن الكوردی) دەناسرا. ئەمەش پێدەچێــت پەیوەندی بە لێكنەگەیشــتنێكی تایبەتی نێوان کوردێک و زانایەكی شارنشینەوە هەبێت. لە سەرچاوە عەرەبییەكاندا وا دەبینرێت کە وشــەی (کورد) ئاماژەیە بــۆ خەڵكێک کە لە خێوەتدا دەژین. لەگەڵ ئەوەشــدا ماوەیەک دوای ئەو ســەردەمە، لەگــەڵ چەند زانایەكی کورد ئاشــنا دەبین کە بە ئاشكرا خۆیان وەكوو کورد دەناسێنن. دوای ئەوەش، ئێمە دەبیستین کە باس لە ناوەندە مەزهەبییەكانی کوردستان دەكرێت کە لە شوێنەكانی دیكەوە خوێندكاران وەردەگرن.

یەكێک لــە کۆنتریــن مامۆســتاكان کە ناوبانگێكی نێودەوڵەتیی پەیدا کرد، سۆفییەک بە ناوی (عەممار کوڕی یاسر بدلیسی) لە سەدەی (٧ی کۆچی ـ ١٣ی زایینی) بوو کە مامۆستای ســەرەكیی نەجمەدین کوبــرا، دامەزرێنەری تەریقەتی ســۆفیگەریی کوبرییە بــوو. عەممار بەشــێک بوو لــە گرووپێكی ســۆفیگەری کە شــوێنكەوتووی لە بەغدا و قاهیرە و شارەكانی دیكەی ئێرانیش هەبوو. بەڵام خۆی لە بەتلیس دەژیا و دەرســی دەگوتەوە. زۆربەی کوردەكان پێیان وایە کە شــێخ عەبدولقــادری گەیلانی (کە لەســاڵی ٥٦١ی کۆچی ـ ١١٦٦ی زایینی کۆچی دوایی کردووە)، کــە تەریقەتی قادری ناوەكەیان لــە ئەوەوە وەرگرتــووە، کورد بووە کە نەک لە گیــلان (لە باکووری ئێران) ـ ئەو بۆچوونەی کە بەگشــتی دەگوتــرا ـ بەڵكوو لە ناوچەیەكی هاوشــێوەی ئەو ناوە لە باشووری کوردستان تا ڕۆژئاوای کرماشان جێگەی ڕێزی خەڵک بووە. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو زۆربەی ژیانی خۆی لە بەغدا بردەســەر و پێناچێت هیچ کام لەو کەسانەی لەسەردەمی ئەودا دەژیان، وەكوو کوردێک پێناسەیان کردبێت. بە بۆچوونێكی تر شــێخ عەبدولقادر کەسێک بووە بە ناوی عەلی هەكاری (کە لەساڵی ٤٨٦ی کۆچی ـ ١٠٩٣ی زایینــی کۆچی دوایــی کــردووە) و خەڵكی ناوچەی هەكاری لە کوردســتانی ناوەند بووە و بنەماڵەیەكی خاوەن پێگە لە زانایان و شــێخە کوردەكان لەو بڕوایەدان کە لە نەوەكانی شێخ عەبدولقادرن کە دواتر لە شــەمزینان لە نزیک هەكاری نیشتەجێ بوون.

تەریقەتی قادری شوێنكەوتوانێكی زۆری لە کوردستان هەیە. لەبارەی (عودەی بن مافر) کە لە ساڵی (٥٥٧ی کۆچی ـ ١١٦٢ی زایینی) کۆچی دوایی کردووە، ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەوەیەكــە ئەڵقەیەكی پەیوەندیی نێوان چەپی ئایینی و ڕاستی ئایینی بووە لە کوردستان. ئەو لەدایكبووی لوبنان بوو و لە بەغدا خوێندوویە. شوێنێک کە پێدەچێت شوێنی ئاشنایەتیی ئەو لەگەڵ شــێخ عەبدولقــادری گەیلانی بووبێت. ئەو دواتر لــە لالش لە کوردســتانی ناوەندی

نیشتەجێ بوو و هەر لەوێ گرووپێکی لە سۆفییەکان پێکهێنا. لەو نوسراوانەی کە لێی بەجێماون دەردەکەوێت کە ئەو موسوڵمانێکی سوننەی ئۆرتۆدۆکس بووە. لەگەڵ ئەوەشدا بە درێژایی کات، مەزارگەکەی بووە شوێنێکی پیرۆزی سەرەکیی ئێزدییەکان و کەسایەتیی خۆیشی وەک شێخ عودەی، بووە سەرچاوەی پیرۆزترین ڕۆح (روح القدوس) لە مەزارگەکەیدا. ئێزدییەکانی سەردەمی نوێ، لەو وتەیەی کە شێخ عودەی بانگەوازی بۆ نەک مەزهەبی ئەوان بەڵکوو بۆ ئیسلامی سوننە ـ مەزهەبێک کە ئێزدییەکان بەهۆیەوە بە توندی سەرکوت کران ـ دەکرد تووشی سەرسوڕمان بوون.

شێخ عودەی لەو ڕوانگەوە تاکە کەس نەبووە کە گرنگیی پێ بدرێت. مەزارگەیەک کە لە لایەن ئەهلی حەقەکانەوە زۆر پیرۆزە، هی (وەلی باوە یادگار)ە کە دەکەوێتە گوندی سارانە لە کوێستانەکانی دالاهوو لە ڕۆژئاوای کرماشانەوە. باوە یادگار سەرچاوە و وێنای یەکێک لە حەوت کەس یان حەوت فریشتەیە کە خۆیان لە جیهاندا و لە سەردەمێک لە مێژووی پیرۆزی ئەهلی حەق وەدەردەخەن. بەپێی ئەفسانەکانی ئەهلی حەق، یادگار، کوڕ و جێگری مەعنەویی سوڵتان ئیسحاق، بنیاتنەری ئایینی ئەهلی حەقە کە خۆی وەکوو سەرچاوە یان وێنای خواوەند لە سەر زەمین دەبینرێت. لەگەڵ ئەوەشدا چەند ئاماژەیەک هەن کە باوە یادگار لە ماوەی ژیانیدا، وەکوو شێخێکی سۆفی دەناسرا. بەڵگەیەکی سەلمێندراو هەیە کە تیایدا کوردێکی سوننە پارچە زەوییەکی لە ساڵی (٩٣٣ی کۆچی ـ ١٥٢٦ی زایینی) پێ بەخشیوە و ئەو بەڵگەیە بە ئامادەبوونی شایەتحاڵە موسوڵمانەکان و لە دادگای شەرعیدا تۆمار کراوە. لە پەیوەندی بە سوڵتان ئیسحاقەوە، ئەفسانەکانی ئایینی ئەهلی حەق، ئەو وەکوو کوڕی کەسێک بەناوی سەید عیسا دەبینن، کەسێک کە لەگەڵ براکەی بە ناوی مووسا لە هەمەدانەوە هاتبوون و لە بەشی هەورامان نیشتەجێ ببون.

بە شێوەی گشتی، بنەماڵەی بارزانی بەبرشتترین بنەماڵەی زانایان و شێخە سوننەکانی باشووری کوردستان، بنەچەیان دەگەڕێننەوە بۆ سەید عیسا. هەربۆیە پێدەچێت هەم ئێزدییەکان و هەم ئەهل حەقییەکان لە گرووپێک لە سۆفییە راستە ئایینییەکانەوە پێکهاتبێتن کە لەگەڵ کۆمەڵێک لە خەڵک کە پابەندی نەریت و بیروباوەڕی مەزهەبی (زۆرتر ئێرانی) بوون، دەژیان. لەوانەشە لە نێو کۆمەڵگای سۆفیدا کارتێکەرییەکی ئیسلامیی تایبەتیان لە ژینگەی دەورووبەریاندا هەبووبێت. بەڵام بە درێژایی سەردەمی نەوەکانی پاشتر، ئەوان زیاتر پێکهاتەی ناوچەیی و هەروەها ڕەنگە پێکهاتەی دەرەکییان لە دروشم و بنەماکانی بیروباوەڕیان چەسپاندبێت و هەر ئەمەش بووە هۆی دروستبوونی گرووپە مەزهەبییە جیاوازەکانی تر. گەڕانەوە هاوشێوەکانی تر لە کۆمەڵگاکانی ئۆرتۆدۆکسی بۆ هێرتۆدۆکسی (چەپی ئایینی) تا ئەم دواییانەش و لە سەردەمی ئێستاشدا تۆمار کراون. ئەم جۆرە گەڕانەوەیە لە چەند لقێکی ناوچەیی تەریقەتی سۆفییەتی نەقشبەندی ڕوویدا کە بەشێوەیەکی گشتی لەسەر بنەمای شەریعەت بنیاتنراوە.

لە زۆربەی لقە کوردییەکاندا، خواست لەسەر ئەوەی کە پێگەی شێخ بوون بە شێوەی میراتگری بێت، ئەوانی لە گرووپە گەورەترەکانی نەقشبەندی دابڕاند. چەندین کەس لە شێخەکانی بارزان خۆیانیان ناو دەنا مەهدی و شۆڕشی دژە حکوومەتیان ڕێبەرایەتی دەکرد. وا باس دەکرێت کە شێخ ئەحمەد خۆی وەک کەسێکی نائاسایی ناساند و خواردنی گۆشتی بەرازی حەلال کرد. ئەم نموونەیە ڕەنگە بتوانین وەک یەکێک لە نموونەکانی ڕەفتاری دەگمەن بێنینە بەرچاو کە زۆربەی کات لەگەڵ بزووتنەوەکان لە قۆناغێکی هەزار ساڵەدا بوونی هەبووبێت. تەنانەت خواستی دژیەکی بەهێزتریش لە نێوان شوێنکەوتووانی شێخێکی

دیکەی نەقشبەندییەکان بەناوی عەبدولکەریم سارجلو، لە ناوچەی سلێمانی سەری هەڵدا ئەویش ئەوە بوو کە دەبینرا پیاوان و ژنان لە حەوزی مزگەوتدا بەیەکەوە خۆیان شۆردبوو و تەنانەت ڕێگەشیان دابوو کە سەگەکانیش بچنە نێو حەوزەکەوە. هەروەها پیاوەکان وەکوو ژنان جلوبەرگیان دەپۆشی. کاڵاکان و هەروەها ژنان وەک سەرمایەیەکی هاوبەشی کۆمەڵایەتی دەبینران. ئەم تەریقەتە بە لقێکی چەپی ئایینیی جیاواز کە بە فرت و فێڵ ناوبانگیان دەرکرد، تا ئێستاش هەر بەردەوامن و بوونیان هەیە.

لە سەرەتاکانی سەدەی شازدەهەم، بەشێکی گەورەی کوردستان کە لەدوای قۆناغێکی پڕ ئاڵۆزی کە تیایدا دەسەڵات لە نێوان ئیمپراتورییەتە خێوەت نشینەکان لە قراقوینلوو بە ئاق قووینلوو و لەوێشەوە بە حکوومەتی تازە دامەزراوی سەفەوی بە ڕێبەرایەتیی کاریزماتیکی شائیسماعیلی سەفەوی گۆڕدرا، کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکان. لە شەڕێک کە لە نێوان ئیمپراتووریی عوسمانی (سوننە) لە سەردەمی حکوومەتی سوڵتان سەلیمی یەکەم و قزڵباشەکانی پەیڕەوی ئایینی چەپ (هەروەک پەیڕەوانی شێخ ئیسماعیل لە ڕێگەی ئەو سەرپێچە سوورانەوە کە دەیانبەست بەو ناوە بانگ دەکران) ڕوویدا. زۆرینەی دەسەڵاتدارانی میرنشینە ناوچەییە کوردییەکان بە هەموو توانایانەوە پاڵپشتی عوسمانییەکانیان کرد. لە بەرانبەردا ڕێژەیەکی بەرچاو لە لایەنگرانی خۆبەڕێوبەری، ئەوان و حکوومەت و دەسەڵاتی عوسمانییان قەبووڵ کرد و چوونە ڕیزی خەباتی چەکداری دژ بە قزڵباشەکانەوە. مێژوونووسانی عوسمانی بە کۆی دەنگ لەو باوەڕەدان، کە کوردەکان خۆیان بوونە هاوپەیمانی عوسمانییەکان، لەبەر ئەوەی کە ئەوان موسوڵمانێکی سوننەی بەوەفا بوون و هەربۆیە سەرسەختانە لەگەڵ سەفەوییە چەپەکان دژایەتییان هەبوو. بە بۆچوونی من ئەم بۆچوونە زۆر لە ئاستی خۆی گەورەتر نیشان درا. زۆربەی باسەکانی داهاتووی ئەم ڕووداوانە، بەدیاریکراوی پشت بە لێکدانەوەکانی لێکۆڵەری کورد (ئیدریس بەتلیسی) دەبەستێت کە نێوەندگیری نێوان ڕێککەوتنەکانی عەشیرەتە کوردەکان و ئیمپراتوریی عوسمانیی دەکرد. بەتلیسی کە خۆی کورد بوو، لەوانەیە بە مەبەستی ڕازی کردنی سوڵتان بەرانبەر بە وەفاداریی سیاسیی کوردەکان و ڕاستە ئایینییەکان، زۆرتر هەوڵی دابێت و جەختی لەسەر کردبێتەوە، بەڵام پێداگری و جەختکردنەوەی هاوشێوەی هەوڵەکانی بەتلیسی، لە شەرەفنامە دەبینین بەوەی کە کوردە سوننەکان کەسانێکی وەفادارن. کتێبێک کە نزیکەی یەک سەدە دواتر لەلایەن شەرەفخانی بەتلیسیەوە نووسرا. شەرەفخان بەر لە ڕادەستبوونی بە سوڵتانی عوسمانی و ڕێگە پێدان بۆ گەڕانەوەی بۆ بەتلیس، بەشێک لە ژیانی خۆی بۆ خزمەتی سەفەوییەکان تەرخان کردبوو. ئەو پاساوێکی باشی بۆ ئەو پرسە هەبوو بەوەی کە وەفاداریی مەزهەبی، کوردەکانی لە عوسمانییەکان نزیک کردۆتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا لەوێ بەراستی هەندێک ئاماژە هەن کە دەریدەخات نە تەنیا ژمارەیەکی زۆری ئێزدی لە نێو کوردەکان لەسەدەی شازدەهەم بوونیان هەبووە، بەڵکوو شوێنکەوتووانێکی زۆریش لە عەشیرەتە چەپە ئایینییەکان لەوانە قزڵباشەکانیش لە کوردستان ژیاون. لە ئێستاشدا بەشێکی بەرچاوی کوردەکانی تورکیە، قزڵباش یا عەلەوین.

لەمڕۆدا کەلێنێکی کۆمەڵایەتیی قووڵ، عەلەوییە کوردەکان لە کوردە سوننەکان جیادەکاتەوە، بەڵام سنووری نێوان سوننەکان و عەلەوییەکان پێدەچێت زۆر کەمتر لەچاو ڕاستییەکانی ڕابردوو و بەریەککەوتنە بەردەوامە سنوورییەکانی، دەستنیشان کرابێت. وەکوو زۆربەی عەلەوییە تورکەکان، کوردە عەلەوییەکان لە ژمارەیەک گرووپی جیاواز پێکهاتوون کە بە لەبەرچاوگرتنی دروشم و

بیروباوەڕەکانیان و هەروەها ڕادەی لێکچوونیان لەگەڵ ئیسلامی فەرمی، لەگەڵ یەک جیاوازن. لەگەڵ ئەوەشدا لقێکی دیکەی قزڵباش هێشتا لە بەشێکی دیکەی کوردستان بوونی هەیە. کۆمەڵگای نارۆونی شەبەک، ناوچەی موسڵ و قزڵباشەکانی ناوچەکانی کەرکووک، سەرەڕای جیابوونەوە لە عەلەوییەکانی ئاناتۆلی و هەڵسوکەوتی کۆمەڵایەتیی قووڵی نێوانیان لەگەڵ ئێزدییەکان و ئەهلی حەقەکان(شەبەک)، شوناسی قزڵباشییان پاراستووە و پێدەچێت لە پەیوەندی لەگەڵ کۆمەڵێک لە کەرکووک، کە هێشتا ناوی «شاب»یان لەگەڵ خۆیان هەڵگرتووە، ئەم پرسە ڕاست دەربچێت.

لە لایەنی بیروباوەڕ و بەجێهێنانی ئەرکە ئایینییەکان و دروشمەکان، لێک نزیکبوونەوەیەکی زۆر لە نێوان مەزهەبی قزڵباش ـ عەلەوی (بەتایبەت بەوجۆرەی کە لەنێوان کوردەکاندا هەیە)، لەگەڵ مەزهەبەکانی ئێزدی و ئەهلی حەقدا هەیە. لە هەر سێ مەزهەبەکەدا، جیا لەمە، ئەرکە سەرەکییەکانی عیبادەت، تەنیا لەلایەن کەسانی شارەزای مەزهەبی کە خاوەن پێگەیەکی پیرۆزن و کەسانێکن کە لەو بڕوایەدان لە نەوەی ئەو پێغەمبەرانەن کە لەگەڵ ئەفسانەکانی نێو مەزهەبەکەیان یەکدەگرێتەوە، بەڕێوەدەچێت. ئەهلی حەق لە باشووری کوردستان لە گەڵ عەلەوییەکان و ئێزدییەکان لە پەیوەندیدان و چەند پێکهاتەیەکیان لە هەردوو مەزهەبەکە بە پاشخانی ئەفسانە و بیروباوەڕەکانیان زیاد کردووە. پێدەچێت هەندێک لە کۆمەڵگای عەلەوییەکان، زیاتر پەیڕەوییان لە ئێزدییەکان کردووە و هەر سێ مەزهەبەکەش پێدەچێت کە لە ژمارەیەک لە نەریتە کۆنە مەزهەبییەکانی ڕابردوو ئیلهامیان وەرگرتبێت.

کوردەکان و کەمینە ئایینییەکان لە کوردستان

کوردستان، وەکوو زۆربەی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بە بەردەوامی پێکهاتەیەکی مەزهەبی و نەتەوەییی هەبووە کە تیایدا خێوەت نشینەکان، جوتیاران، شارنشینەکان و خەڵکی زمانە جیاوازەکان و زۆربەی زاراوەکان، پەیڕەوانی ئیسلام، مەسیحییەکان، جولەکەکان و زۆرێک لە کۆمەڵگاکانی کلیسای کاتۆلیکی ڕووم، یەکیان گرتبوو و لە ژێر ناوی چاڵدیانەکانەوە بەناوبانگ بوون. دواتر ئەرمەنەکان و پرۆتێستان و کاتۆلیکەکان لە پاڵ پەیڕەوانی کلیسای گورجستان و سوورییە کاتۆلیکەکان و پرۆتێستانی ڕۆژئاوا لەگەڵ ژاکووبەکان، بوونیان هەبووە. چالاکیی زۆری شاندە مەزهەبییەکان لایەنێکی کاریگەر بەرەو پەرەسەندنی هێزە ڕۆژئاواییەکان لە ناوچەکەدا بوو و لەمڕووەشەوە هەم لەلایەن مەسیحییەکان و هەم موسوڵمانەکانەوە هەستی پێ دەکرا. مەسیحییە ناوچەییەکان وردە وردە ڕازی بوون کە پێگە ئایینییەکانیان قەبووڵ بکەن. حکوومەت و موسوڵمانە شارنشیینەکان لە ناوچەکەدا، بەدوور لەمە، گومانیان هەبوو کە ئەگەری هەیە مەسیحییەکان هاوکاریی دوژمنانی دەرەکی بکەن.

کۆمەڵێک کوشتار و شەڕی چەکداری ڕوویدا کە کوشتاری ١٩١٥ ی ئەرمەنییەکان، لوتکەی ئەو ڕووداوانە بوو و لە کۆتاییدا جیاکاری (یان گۆڕینی ئایین)ی نەتەوەیی تەواوی مەسیحییەکانی لێ کەوتەوە. کوشتارەکانی ١٨٩٤ـ١٨٩٦ی ئەرمەنییەکان کە قۆناغێکی سەرەکیی ئەم ڕووداوانە پێکدەهێنن، زۆرتر دەخرێتە پاڵ هێزی حەمدییە کە هێزی ناوچەیی کوردەکان بوون (ئەو هێزە لەلایەن سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە پێکهاتبوو). دوایین لێکۆڵینەوەکان جەخت لە ڕۆڵی موسوڵمانانی شارنشینی ناوچەکە ـ گرووپێک بە شوناسی نەتەوەیی نارۆون ـ لەو کوشتارانەدا دەکاتەوە. ڕاگوێزرانە زۆرە ملییەکان و کوشتارە بە کۆمەڵەکانی ساڵی ١٩١٥، بە کردەوە کۆمەڵگای ئەرمەنیی لە کوردستان ڕیشەکێش

کرد.
ئاســووریيه نەســتووریيەکانی کوردستانی ناوەندیش ئەو ساڵانە پەناگە کوێستانییەکانیان بەرەو ئێران بەجێهێشــت. بەریتانیا یەکەمجار ئەوانی بۆ شەڕ لەگەڵ عوسمانییەکان بەکارهێنا و دواتر، بە نیشــتەجێ کردنیان لە باشــووری عێــراق، لەوان وەکوو هێزی پۆلیس و هەروەها دژی شۆڕشــەکانی کــورد کەڵکــی وەرگرت. کوشــتاری ساڵی ١٩٣٣ (لەلایەن کوردەکان و ئەفسەرانی ســەربازیی ناسیۆنالیستیی عێراق) ژمارەیانــی کەم کــردەوە و وەکــوو هێزێکی سەربازی لەناویانی برد.
ئاســووریيەکانی ڕۆژئــاواش لــە شــەڕی جیهانیــدا خەســارەتێکی زۆریــان بەرکەوت. دوای دامەزراندنــی وڵاتی ســووریە، زۆربەیان بۆ نیشــتەجێ بــوون لەوێ، لە ســنوورەکانی تورکیەوە تێپەڕین، ئەوانەشــی کە لە چیاکانی ســوور عابرینــدا مابوونەوە، زۆربــەی ئەندامە چالاکەکانیــان بە هۆی کۆچ بــۆ کارکردن لە ئەڵمانیــا لەدەســتدا و لە بەرانبەر ســەرکوتی بەردەوام لەلایەن دراوســێ موســوڵمانەکانەوە زۆر لاواز ببــون و هــەر ئەوەش بــووە هۆی هەڵاتنی بەکۆمەڵ لەو ناوچەیەدا. بەپێچەوانەی مەســیحییەکان، جووەکانــی کوردســتان (تا دامەزراندنی حکوومەتی ئیســراییل) نە وەکوو هاوکارە بەهێزەکانی هێزە دەرەکییەکان هەژمار دەکــران و نە ڕێژەشــیان ئەونــدە دەبوو کە نوێنەرایەتیی هێزێکی بەرچاو بکەن. پەیوەندیی ئەوان لەگەڵ کوردەکان لەسەر یەک دۆستانە ـ هەرچەندە نابەرانبەر ـ بوو و کۆچیشیان بەرەو ئیســراییل لە دەورووبەری ســاڵی ١٩٥٠، بە هۆی ڕەفتاری دراوســێ کوردەکانیانەوە نەبوو. ئەوەی جێگەر ســەرنجە ئەوەیە کە کۆمەڵگای جووە کوردستانییەکان لە ئیسراییل، هەستێکی کوردانەی بەهێزتریان هەبوو.
لــە کوردســتان، مەزهەبە لێکــدراوەکان، لەگــەڵ یەک دەژین. موســوڵمانانی ســوننە مەزهــەب کە بە زمانی کوردی قســەدەکەن، زۆرینە پێکدەهێنن، بەڵام لەهەر شــوێنێکیش دراوســێیان لە مەزهەب و زمانە جیاوازەکانیتر هەیە. لە باکووری کوردســتان، ئەرمەنییەکان زۆرتر بوونیــان هەبووە و لە هەندێک ناوچەش تەنانەت زۆرینەیان پێکهێناوە. پەیوەندییەکانی نێــوان ڕێبەرانــی ئاینیی کــورد و ڕەعیەتە ئەرمەنییــەکان، نابەرانبــەر بەڵام بەشــێوەی پێکەوەژیان بوو. لە ناوەند و ڕۆژئاوای کوردستان کۆمەڵــگای گــەورەی مەســیحییە ئارامــی زمانــەکان، کــە تایبەت بوون بە کلیســاکانی ســووریای ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاواوە، هەبوون (لە ئەورووپا وەکوو ئاسووریيەکان، نەستووریيەکان و ژاکووبــەکان دەناســران). ئــەو کۆمەڵگایانە لە زۆربــەی لایەنەکانــەوە لەگەڵ دراوســێ موســوڵمانەکانیان بەرانبەر بــوون. کۆمەڵگای کوردستانی ناوەندی، ڕێکخراوێکی عەشیرەییان هەبوو و تا ســەرەتاکانی سەدەی ١٩ هێزێکی بەرچاویان پێکدەهێنــا کە فاکتەرێکی چالاک بــوون لە سیاســەتی کوردیدا. زۆربەی شــارە کوردییەکانیش کۆمەڵــگای بچووکی جوویان هەبوو و شــوێنگەلێک وەکوو زاخــۆ، بارزان و باکالە، لەڕاســتیدا شوێنی نیشــتەجێ بوونی کۆمەڵگا گەورەکانی جووەکان بوون. کۆمەڵگای مەسیحی، بەئەگەری زۆر بەڕادەی موسوڵمانانی نایەکگرتوو و چەپــە ئایینییەکان، کەم تا زۆر لە نێویاندا هەبوون (ســەرهەڵدانی پولیســین کــە لە نێــو ئەرمەنییەکانی باکــوور ڕۆژئاوای کوردستانی ئێستا لە سەدەی ٨ سەریهەڵدا و لە ســەدەی ٩ لەلایەن بیزانسییەکانەوە لەناوچوو، بەناوبانگترینیان بوو).
پێکهاتــەی جوو و مەســیحی، کە زاناکان لەو بڕوایــەدان کە لــە مەزهەبەکانی عەلەوی و ئەهلی حەقیشــدا دەبینرێن، ڕەنگە نەک لە فۆرمی باڵای ئــەو مەزهەبانە، بەڵکوو لە جۆرە دەشــتەکییەکەیەوە جیابوونەتــەوە. گرووپــە نوێیە مەزهەبــی و نەتەوەییەکان بە ڕادەیەک فراوان بوون. ئەگەرچی لەوانەیە پێمان وا بێت کە تەنیا بەشێکیان نووســراونەتەوە. کارستێن

نیبوور دەڵێت، لە سەدەی ۱۸ بەدواوە، زۆربەی پەیڕەوانی عەشیرەتی شەمسی، کە زانیارییەکی زۆر کەم لەبارەیانەوە لەبەردەستدایە، ئایینی خۆیانیان بۆ کلیسای ژاکوبیت گۆڕیوە. هەروەها کە دواتر ژمارەیەکی زۆری ئێزدییەکان لەگەڵیان کەوتن. ڕاستییەک کە زۆرێک لە ئەرمەنییەکان و ژاکوبییەکان خاوەن زمانی دایکیی کوردین، ئاماژەیە بۆ مێژووی ئەو گرووپە نوێیە ئایینییانە.

لە بەشی دێرسیم، زۆرێک لە ئەرمەنییەکان مەزهەبی خۆیانیان بۆ عەلەوی گۆڕی. بەڵام بە دەرکەوتنی بانگخوازە مەزهەبییە بیانییەکان کە جۆرێک لە گەرەنتیی پاراستنیان لەگەڵدا بوو، چەند گەرانەوەیەکی کەم لە عەلەوییەوە بۆ مەسیحییەتیش لەوێ دەبینرێت. بە هاتنی میسیوونێرەکان بۆ کوردستان ـ لەسەرەتا، کلیسای ڕووم و دوای ئەویش لە سەدەی ۱۹ لەلایەن پرۆتستانەکانەوە لە تەریقەتە جیاوازەکان ـ خانە مەزهەبییەکان، تەنانەت، ئاڵۆزتر بوو، لەبەرئەوەی کۆمەڵگای نەتەوەیی ـ مەزهەبیی نوێ سەریان هەڵدا. کۆمەڵگاکانی ڕۆژهەڵاتی سووریە خۆیانیان لەگەڵ کۆمەڵگاکانی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتی سووریا لە دیازپۆرا بە باشی ڕێکخستبوو و لە ئەورووپا و ئەمریکای باکووریش ڕێکخرانەوە. بزووتنەوەیەکی یەکگرتوو و سێکۆلاری ئاسووری کە هەم بۆ یەکپارچەیی نەتەوە و هەم بۆ بەرەوپێشبردنی باوەڕەکانیان هەوڵ بۆ گەڕانەوە بۆ مێزۆپۆتامیا (بین النهرین) دەدات، لە ئەورووپا سەری هەڵدا و لەگەڵ بزووتنەوەی کوردەکان لەبارەی پرسەکانی پلۆرالیزمی نەتەوەیی، مەزهەبی و سیاسی کەوتنە دانوستانەوە. بزووتنەوەی کوردی، کۆمەڵێک هەنگاوی نوێی بە بەراورد بە بزووتنەوەی ئاسووری هەڵگرتووە: هەم پەرلەمانی سەربەخۆی کوردستانی عێراق و هەم پەرلەمانی کوردەکانی تاراوگە، نوێنەری ئاسوورییان هەیە و کەناڵێکی سەتەلایەتی کوردی، زمانی ئارامی بە بڵاوکراوەی هەواڵ و بەرنامەکانی زیاد کردووە.

پەروەردەی ئیسلامی لە کوردستان و پەیوەندیی لەگەڵ جیهانی بەرفراوانی موسوڵمانان

جوگرافیا ـ لە ساڵی ۱۵۰۰ی زایینی لە نێوان ناوچە ناوەندی و گرینگەکانی ئیمپراتووریی عوسمانی و سەفەویدا و دواتریش قاجاری ئێران - لە کوردستان ناوچەیەکی گرنگی سیاسیی دروستکرد. هەروەها لە کوردستانیش ناوچەیەکی بۆ تێپەڕبوون لەو ناوچانە دروست کرد کە تیایدا ۳ زمانی سەرەکیی ئیسلام (عەرەبی، فارسی و تورکی) زمانی قسەکردن و نووسینیان بوو. هاوشێوەی شازادە پلە خوارەکان و سەرۆک عەشیرەتەکان، زانایانی کورد بەناچاری هەوڵیان دەدا زیاتر لایەنی دراوسێ بەهێزەکانیان بگرن. زۆرێک لە پاڵ کوردی و عەرەبی، فارسی و تورکییان دەزانی و هەر ئەوەش ئەو دەرفەتەی پێ دەدان تا وەکووهێڵێکی پەیوەندیی فەرهەنگی کە لە ڕێگەی ئەو زمانانەوە پێناسە و دیاری دەکران، ڕۆڵیان هەبێت.

خەڵک بۆ پەیداکردنی کار زیاتر بۆ ئەو ناوچانە دەنێردران. نموونەیەک لەوانە یەکێک لە زاناکانی کورد بوو کە کارێکی «نێودەوڵەتی»ی هەبوو، بە ناوی مەلا گۆرانی کە لەساڵی ۱۴۸۸ی زایینی کۆچی دوایی کردوە. ئەو لەدایکبووی «شارەزوور» لە کوردستانی باشوور بوو و پەروەردەی سەرەتاییشی لای مامۆستایانی ناوچەکە تەواو کردبوو. بە هەڵکشانی تەمەنی، بۆ بەدەستهێنانی زانست، بەرەو بەغدا، دیاربەکر، حەسەن کێف، دیمەشق، ئورشەلیم و قاهیرە ڕۆیشت، ئەو شارانەی کە لەژێر کۆنترۆڵی هێزە سیاسییە جیاوازەکاندا بوون. لەدوای ڕۆیشتنیشی، لە میسر، بۆ خزمەت کردن لە دەوڵەتی عوسمانی بانگهێشت کرا و بووە مامۆستای ماڵەوەی شازادە محەمەد (سوڵتان محەمەد فاتیحی داهاتوو) و لەکۆتاییشدا بەرزترین پێگەی مەزهەبیی لە ئیمپراتۆری ـ موفتی یەکەمی ئیستانبول ـ بەدەستهێنا.

زاناکانــی دیکەی کــورد، وەکوو مامۆســتا لە شــارە پیرۆزەکانــی وەک مەککــە و مەدینە نیشتەجێ بوون، شــوێنێک کە تیایدا توانییان ڕۆڵی خۆیان وەکــوو نێوەندگیرێکی فەرهەنگی لە نێوان کۆمەڵگای فارســی، تورکی و عەرەبی زماندا بەشێوەیەکی شایستە بگێڕن. لە وتارێکی دیکەدا نووسەر کاریگەریی زانایانی کورد لەسەر بەشێکی دوور لە جیهانی ئیسلام - باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا- دەخاتە بەرباس.

لەشارەکانی کوردســتان، وەکوو دیاربەکر، حەســەن کێف، میافارقین (ســیلوان)، موسڵ و هەولێر، یان لە نزیکــی ئەوانەوە قوتابخانەی کۆنی بەشکۆ دەبینین کە هەندێکیان لە سەدەی ١٢ تا ســەدەی ١٤ی زایینی بنیات نراون. لە زۆربــەی کاتەکانــدا ئەو قوتابخانانــە لەلایەن دەسەڵاتەکانی غەیرە کوردەوە کە لە شارەکان و ناوچــە بەرفراوانەکانــدا حوکمیــان دەکرد، دروســت کراون. هەربۆیــە، ئەندامانی خاندانی ئاتورکیــدی تورک Zinciriye یا SittiRadviye لە ســەدەی ١٢ و Hatuniye لە سەدەی ١٤، بەشــێک لە قوتابخانەکانی تریان لە ماردین و قوتابخانەی مەســعودییەیان لە سەدەکانی ١٢ بۆ ١٣، لە دیاربەکر دروســت کرد. قوتابخانەی Zinciriyeی دیاربەکــر بەشــێوەیەکی جیاواز دەگەڕێتەوە بۆ خاندانی ئاتورکید لە ســەدەی ١٢ یان بۆ دەســەڵاتدارانی ســەدەی ١٣ کە خاندانی ئەیووبی بوون و کورد بوون.

خاندانــی ئەیوبــی جیا لە ناوچــەکان، لە قوتابخانەکانیــش حوکمیــان دەکــرد. ئــەوە قوتابخانەکان بوون کە بەبــێ لەبەرچاوگرتنی لایەنی نەتەوەییی خوێندکارەکان، زۆربەی ئەو کەســانەیان وەکوو مەلا گۆرانی بۆ لای خۆیان ڕادەکێشــا. ئێمە ئــەوان لــە بیۆگرافییەکانی زانایانــی عەرەب، تورک، فارس و کوردیش کە ئاماژەمان پێ کــرد، دەبینینەوە. ئەم قوتابخانە حکوومییانــە بۆ پەروەردەی ئەو زانایانەی کە لە یەک قۆناغ یان قۆناغەکانی دواتر وەکوو دادوەر، موفتی یان مامۆســتا لە دەوڵەتــدا خزمەتیان دەکرد، ڕێکخرابوو. لە ســەردەمی ئیمپراتوریی عوسمانیدا ئەم قوتابخانانە لەگەڵ ڕێکخراوێکی ئیداریی... لەگەڵ کتێب و بەرنامەی خوێندنی کــەم و زۆر نەگــۆڕ و نموونــە کارییــەکان، تێکەڵ کران کــە یەکگرتوویی خوێندکاران و مامۆستاکانی لە بەشــێکی ئیمراتورییەکەوە بۆ بەشێکی تر گەرەنتی دەکرد.

فەرمانڕەوایانــی میرنشــینە کوردییەکان کــە ســەربەخۆیی خۆیانیان لــە چوارچێوەی ئیمپراتووریی عوسمانیدا پاراستبوو، قوتابخانەی تایبــەت بە خۆیان بنیات نــا کە پێدەچێت لە دەرەوەی سیســتەمی ئیــداری و پەروەردەی عوســمانییەکاندا بووبێــت. بەتایبەت بەتلیس و جزیــرە و ئامــەد کــە ناوەندی ســەرەکیی فێربوون بوون و زانا بەناوبانگەکانیان پەروەردە دەکــرد. بەهۆی ئەوەی کــوردەکان پەیڕەوانی مەزهەبی ئیمامی شــافیعی بــوون و حەنەفی مەزهەبی فەرمیی ئیمپراتوریی عوســمانی بوو، بەرنامەی دەرســی ـ لانیکەم تا ئەو شــوێنەی کــە پەیوەندیی بە فیــقهـ وە هەبێت ـ دەبوایە بــە شــێوەیەکی بەرچــاو لــە قوتابخانەکانی عوســمانیدا جیاواز بێت. جیاوازییەکی دیکەی نێوان قوتابخانەکانی عوسمانی و ئەم قوتابخانە کوردییانە بە شێوەیەکی گشتی، پێگەی زمانی کوردی بوو. لانیکەم لە سەدەی ١٧ کاتێک کە ژمارەیەک لە نووسەران هاتنە ئەو قوتابخانانەوە و بوونە هۆی گەشەسەندنی ئەدەبیاتی کوردی (نەوەکانی پێشــوو، بەتایبەتی بە عەرەبی یان فارسی دەیاننوســی). مەلا ئەحمەدی جزیری کە لە قوتابخانەی ســووری جزیرە دەیخوێند، نووســەری دیوانێکــی بەناوبانگە لە شــێعرە مەعنەوییەکانی کورد کە زۆرتر لەگەڵ دیوانی حافز بەراورد کراوە.

ئەحمــەدی خانــی (کە لەســاڵی ١٧٠٦ ی زایینــی کۆچی دوایی کــردووە) بەرهەمی عاشقانەی (مەم و زین)ی بۆ شێعرە درێژەکەی هەر بەو ناوە بەرهەمهێنا. بەرهەمێکی ئەدەبیی زۆر ناوازە و جوان بە لاپەڕەی جیاوازی مانا کە

لەلایەن نەوەکانی دواترەوە وەک بەرهەمێکی حیماسی میللیی کورد هەڵبژێردرا. لەپاڵ ئەم بەرهەمە ئەدەبییە، خانی، دوو کتێبی دەرسیی بۆ بەکارهێنانی لە پەروەردەی سەرەتایی نووسی: فەرهەنگێکی وشەی عەرەبی ـ کوردی بە شێوەی شێعر بە ناوی نەوبەهار و کتێبێکی دینیی سادە بە زمانی کوردی بە ناوی بیروباوەڕی ئیمام. مەلای جزیری و خانی بەناوبانگترین نووسەرانی کوردی ئەو سەردەمەن، بەڵام ئەوان هیچکات تەنیا نووسەر نەبوون. ئەولیا چەلەبی (گەڕیدەی بەناوبانگی تورک)، کەسێک لە سەردانی چەندین میرنشینی کوردی لە ناوەڕاستی سەدەی ١٧ کردووە، وەسفێکی ڕوون و زیندووی لە ژیانی مەزهەبی و فەرهەنگیی بەتلیس، جزیرە و ئامەد دەخاتەڕوو و باس لەو زانایانە دەکات کە بە کوردی شێعریان دەنووسی. لەگەڵ قوتابخانە حکوومی و فارسییەکاندا کە لەلایەن خاندانی فەرمانڕەوای سەربەخۆی کوردەوە پاڵپشتی دەکران، لەهەمانکاتدا و بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ ژمارەیەکی تر لە قوتابخانەکان لە کوردستان هەبوون، قوتابخانەی میانەڕۆتر بەڵام سەربەخۆتر کە لە ژێر کاریگەریی ژمارەیەک لە مزگەوتەکانی گوندەکاندا بوون و لەلایەن ئەو مەلایانەی کە لە بواری پەروردەوە ناوبانگێکی باشیان هەبوو، سەرپەرشتی دەکران. ئەو قوتابخانانە خوێندکارەکانیان بۆ پۆستە فەرمییەکان ڕانەدەهێنا، بەڵکوو بۆ ئەوە بوو کە ببنە مەلا و خزمەت بە کۆمەڵگای شارنشین و گوندەکان بکەن.

ئەوان ڕۆڵێکی بەرچاویان لە سەرهەڵدانی وەئاگاهاتنەوەی کورد و یەکگرتووکردنی بەشە جیاوازەکانی کوردستاندا هەبووە. خوێندکارانی قوتابخانەکان بەکگراوندێکی کۆمەڵایەتی و ناوچەیی جیاوازیان هەبوو، تێکەڵبوونە عەشیرەیییەکان، لەژێر کاریگەریی عەرەبەکاندا نەبوو و زمانی کوردی زیاتر دەخوێندرا و پەرەی دەسەند. دواتریش گەشەسەندنی ئەدەبیاتی کوردی، کە لە سەدەی ١٩ و لە کوردستانی باشوور دەستی پێکرد، بەشێوەیەکی لێکنزیک بەسترابووەوە بە بارودۆخی قوتابخانەکانەوە. یەکەمین شاعیری نەتەوەیی لە زاراوەی سۆرانی، حاجی قادری کۆیی و گەورەترین شاعیرانی مەزهەبی، مەحوی و مەولەوی، لەو ژینگەیە هەستاونەتەوە و یەکەمین لایەنگرانیشیان هەر لەوێ پەیدا کرد. شێعرەکانی مەولەوی کە بە زاراوەی گۆرانی نووسراون، ئەمڕۆکە لەلای پیاوانی ئایینیی کورد سەنگ و خۆشەویستییەکی زۆریان هەیە. باسکردنی ئەم خاڵەش گرنگە کە ئەگەرچی ئەو نووسەرێکی موسوڵمانی ڕاسترەوی ئایینییە، بەڵام هەندێک لە بۆچوونەکانی ـ بۆ نموونە بڕوا بە تەناسوخ (جێگۆڕکێی ڕۆح لە جەستەی کەسێکەوە بۆ کەسێکیتر) ـ لە بەرهەمەکانیدا باس کراوە، کە وەبیرهێنەری بیروباوەڕی ئەهلی حەقن.

نووسەرێکی بەناوبانگی دیکە کە لە دونیای قوتابخانەی کوردی لە کوردستانی باکوور هاتە مەیدانەوە، سەعید نۆرسی (١٨٧ـ١٩٦٠) بوو. کەسێک کە وەکوو نووسەری نوسراوە دینییە بەبرشت و ناوازەکان و وەکوو ئەفرێنەری بزووتنەوەی «نوورسوو»ی تورکیە زیاتر ناسراوە. لایەنێکی کەمتر ناسراوی کەسایەتیی نۆرسی، پابەندبوونی وەکوو کوردێک بوو بۆ باشترکردنی بارودۆخی خەڵکی لە دواکەوتوویی. بەشی سەرەتایی ژیانی بە دێژایی ئەو ماوەیە، وەکوو بانگخوازێکی پڕ وزە و ئەندامێکی چالاک کاری دەکرد، وەکوو سەعید کوردی ناسرابوو و چالاکانە لە ئەنجومەنە نەتەوەیییە کوردییەکان و لە قوتابخانەیەکی کوردی لە ئیستانبول لە دەیەی ١٩٠٠ و ١٩١٠ سەرقاڵ بوو. ئەو بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ لە ڕێگەی ڕێبەریی بزووتنەوەی نورسوو، حەشار دراو و نووسراوەکانیشی تا ڕادەیەک سانسۆر دەکران. سەعید نۆرسی کەسایەتییەکی نائاسایی و تایبەت بوو، لەو ڕوانگەیەوە کە خاوەن تێکهەڵکێشێک لە پابەندبوونی تەواو بە ئیسلام

و هەروەهـــا نیگەرانییەکی قـــووڵ بەرانبەر بە خەڵکی کورد بوو، ڕوانگەیەک کە لە نێو پیاوانی ئایینیی کورددا باو بوو.

دوای دامەزراندنی کۆماری تورکیا لە ساڵی ۱۹۲۳، حکوومـــەت فەرمانـــی بە داخســـتنی قوتابخانـــەکان دا. ئـــەو بڕیـــارە پێدەچێت لە ڕۆژئـــاوای تورکیـــادا کاریگەریـــی هەبووبێت، بەڵام لـــە ڕۆژهەڵاتـــی تورکیە (کوردســـتانی تورکیە) شـــوێنێک کە زۆربـــەی قوتابخانەکان تا دەیەی ۱۹۷۰ بە شێوەی نهێنی چالاکییان هەبـــوو، کاریگەرییەکـــی ئەوتـــۆی نەبـــوو. لە ڕاســـتیدا ئەو بڕیاری قەدەغەکردنـــە، لەوانەیە پەیوەندیی قوتابخانەکانی بە شوناســـی کوردی ـ لەگەڵ سەرکوتکردندا- بەهێزکردبێت. پیاوە ئایینییەکانـــی کورد لە نێو کەســـانێکدا گرنگ و ناســـراو بوون کـــە زانیارییەکانیان لە بارەی شوناســـی کوردی بـــە درێژایی ئەو ســـاڵانەی کـــە حکوومەت بـــە هەموو توانایـــەوە هەوڵی تواندنەوەی فەرهەنگیی دەدا، پاراستبوو.

تەریقەتەکانی سۆفیگەری و ڕۆڵە سیاسی و کۆمەڵاتییەکانیان

تەریقەتەکانـــی ســـۆفیگەری بە شـــێوەیەکی بەرچاو لە کوردســـتان بوونیان هەبوو و شێخە سۆفییەکانیش زیاتر نوێنەری ئیسلامی کوردین. بەناوبانگترین زانایانی مێژووی کورد، سۆفییەکان بوونە و زۆربەیان پێگە و سەنگێکی بەرچاویان بەدەست هێناوە. تەریقەتی سۆفیگەریی جیاواز لە یەک کاتدا لە کوردستاندا بوونی هەبووە.

لە ســـەدەی ڕابردوودا، گۆڕەپانەکە لە ژێر کۆنترۆڵی تەریقەتەکانی قادری و نەقشبەندیدا بووە. ئەو تەریقەتانە لە هەندێک کاتی تایبەتدا ڕۆڵـــی سیاســـی و کۆمەڵایەتیـــی گرنگیـــان لـــە کوردســـتان گێـــڕاوە. چونکـــە نوێنەری نموونەیەکی ڕێکخراوی کۆمەڵایەتیی سەربەخۆ لە عەشـــیرەتەکان و (هەروەها حکوومەتیش) بوون. لە ئاســـتێکدا تەریقەتێکی سۆفی وەکوو قوتابخانەیەکی نافەرمـــی، تەکنیکە عیرفانییە دیاریکـــراوەکان و ڕێورەســـمە عیرفانییەکانی زینـــدوو دەکـــردەوە و دەیگوتـــەوە کـــە ئەو فێرخوازانی تازە پێگەیشـــتوو پێویســـت بوو لە ژێر ڕێنوێنیەکانی کەسانی شارەزادا جێبەجێی بکـــەن. ئـــەو تەکنیکانە لەلایـــەن بنیاتنەرانی تەریقەتەکانـــەوە پـــەرەی پـــێ دراوە، بەڵام وا دەگوترێت کە ئەوانیش درێژەی ئەو زانستانەن کە بە شێوەی زارەکی لە پێغەمبەری ئیسلامەوە بـــە میـــرات وەرگیـــراوە. تەنیا شـــارەزاترین ڕۆحانییـــەکان ڕێگەیان پێ دراوە بە ڕاهێنان و پەروەردەی ئەو ڕێورەسمانە کە وەکوو مورشید ـ لە کوردســـتان وەکوو شێخ ـ بەناوبانگن. ئەو پێناسە و ناوەش نافەرمییە.

هەر کەسێک تەنیا بە بەڵگەنامەی نووسراو (مۆڵـــەت)ی مامۆســـتاکەی دەبێتە شـــێخ و، تێپەڕاندنـــی قۆناغێکی دوور و درێژ لە پەروردە لە ژێر چاودێریی مامۆســـتاکەی، تەنیا یەکێک لـــە مەرجەکانـــە و بەدەســـتهێنانی مۆڵەت بە ئاسانی نییە. لە کوردستان لە دەورووبەری هەر شـــێخێک، گرووپی جیاواز لە شوێنکەوتوانیان هەن.

وەفادارترین قوتابییەکان (مورید) بە شێخ، لە ماڵی شێخ (خانەقا یان خەڵوەتگای دەروێش) یا لانیکەم لە نزیکییەوە دەژیت و ڕۆژانە لە بۆنە و ڕێورەســـمە ئایینییەکاندا بەشداری دەکات. لەوێ بازنەیەکی بەرفراوانتر لە شـــوێنکەوتووان هەیە. کەسانێک کە بوونەتە ئەندامی تەریقەتەکە و بەشـــێوەیەکی کـــەم تـــا زۆر ڕێکوپێک، بۆ ڕێورەســـمە ئایینیـــەکان بـــە کۆمەڵەکان کە لەلەیـــەن شـــێخ یـــا نوێنەرەکەیەوە(خەلیفە) بەڕێـــوە دەچێت، لە دەوری یـــەک کۆدەبنەوە. شـــێخەکان، شـــوێنکەوتووانی خۆیـــان لە نێو بەئەزموونترین(بەتەمەنتریـــن)ی ئەو کەســـانە دەستنیشـــان دەکەن. گرووپێکی زۆر گەورەتر لـــە پەیڕەوەکانیان بەشـــداری لە ڕێورەســـمە عیرفانییـــەکان ناکـــەن و لەوانەیـــە تەنانـــەت نەبنـــە ئەندامی تەریقەتیش، بەڵکوو سەرســـام بـــن بـــە کەســـایەتی و گەورەیی شـــێخەوە.

بەپێچەوانەی زاناکان، زۆربەی شێخەکان کاری سەیروسەمەرە ئەنجام دەدەن، لە بارەی بابەتی سیاسی و ئەخلاقی ڕاوێژیان پێ دەکرێت، هەوڵ بۆ چارەسەری نەخۆشییە دەروونی و جەستییەکان دەدەن و نێوەندگیریی نێوان ئەو بنەماڵانە دەکەن کە بەشەڕدێن و ئاشتیان دەکەنەوە. بوونیان بەهۆی ڕەحمەتی پەروەردگارە و لەو بڕوایەدان کە ئەوان توانای شەفاعەت و لێبوردنیان لەلایەن خوداوە هەیە.

لە کوردستان خواست بۆ ئەوەی پۆستی شێخەکان بەشێوەی میراتگری بێت هەیە. هەموو شێخەکانی قادری لە کوردستانی باشوور تەنیا لە دوو بنەماڵەی تاڵەبانی و بارزانین. تەریقەتی نەقشبەندی لە سەدەی ١٩ پەرەی سەند و پەرەسەندنەکەشی تا ڕادەیەک بۆ دژایەتییان لەگەڵ تەریقەتی قادری ناودەبرا.

مەولانا خالید، کەسایەتییەکی زۆر کاریزماتیک و خەڵکی ناوچەی سلێمانی بوو کە لەگەڵ یەکێک لە گەورەترین مامۆستاکانی نەقشبەندی خوێندوویەتی، ئەو خوێندکارێکی زۆری پێگەیاند و زیاتر لە ٣٠ شێخی لە بەشە جیاوازەکانی کوردستان دەستنیشان کرد(لەگەڵ ژمارەیەک لە خەلیفەکانی بەشەکانی دیکەی ئیمپراتوریی عوسمانی کە لەسەر دەستی ئەو دەستنیشان کران و پۆستیان وەرگرت). لەگەڵ ئەوەشدا لە نەوەکانی داهاتوو خواست بۆ دەستنیشانکردنی شێخەکان لە ڕێگەی میراتگرییەوە لە نێو تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستان سەری هەڵدا. لە ئەنجامدا لقێکی تایبەت لە تەریقەتەکان لە نزیکەی بیست عەشیرەتدا پەرەی سەند.

بارزانییەکان، ڕادیکاڵترین نموونەی ئەو ڕەوتە بوون. شێخەکانی بارزان لە ئاخێزگە جیاوازەکان، پەیڕەوانێکی زۆریان پەیدا کرد. ژمارەیەک لەوان لە عەشیرەتەکان بوون بەڵام زۆربەیان لە ڕەعیەت و جوتیارەکانی دەرەوەی عەشیرەتەکان بوون. کەسانێکیش کە پێشتر لە گوندەکانی شێخەکانی بارزان یان لە نزیکیانەوە دەژیان یان دواتر لەوێ نیشتەجێ کران، لە لاینگرانیان بوون. ئەو گرووپانە بە هەستی بەرانبەریخوازییەکی بەهێز و خواست بۆ وەرگرتنی کەسانی بیانیش وەکوو ئەندام، لەوانی دیکە جیا دەکرێنەوە. بەڵام لە پرسی شەڕەکان لەگەڵ عەشیرەتەکانی دراوسێ، زیاتر وەکوو عەشرەت ڕەفتاریان دەکرد. گرووپی حەققەش، لە کەسانێکی جیاواز پێکدێن. تەریقەتی نەقشبەندی کە بە خێرایی لە نیوەی یەکەمی سەدەی ١٩ پەرەی سەند، گرنگییەکی سیاسیی زیاتری پەیدا کرد. تا کۆتایی سەدەی ٢٠ەم دەبینین کە لە زۆرێک لە بەشەکانی کوردستان، شێخەکانی نەقشبەندی پۆستی باڵا و گرنگی زۆریان وەرگرت. ئەمەش پەیوەندیی بە بەرەوپێشچوونە سیاسییە گەورەکانی ئەو سەردەمەوە هەبوو. لە دەیەکانی سەرەتای سەدەی ٢٠، چاکسازیی ئیداری، دوایین میرنشینە کوردییە سەربەخۆکانی رووخاند و کوردستان بە گشتی کەوتە ژێر کۆنترۆڵی کەسانێک کە لەلایەن ناوەندەکانی حکوومەتەوە دەستنیشان کرابوون.

ئەو دەسەڵاتدارانە، پێگە و سەنگی ئەخلاقیی دەسەڵاتدارانی کوردیان نەبوو و نەیاندەتوانی هاوشێوەی ئەوەی کە کوردەکان شەڕە عەشیرەییەکانیان کۆنترۆڵ دەکرد، کار بکەن. دەیەکانی دواتر دەبینین کە ئاسایشی گشتی کەمتر دەبێت و بەهەمان ڕێژەش شەڕ و توندوتیژی زیاتر دەبێت. هەست بە نەبوونی ئاسایش و ئەمنییەت لە ژێر کاریگەریی کۆمەڵێک لە شکستەکانی ئەرتەشی عوسمانی لەبەرانبەر هێزەکانی ئەورووپا و چالاکییە گوماناوییە مەزهەبییەکانی ئەورووپا لە نێو کۆمەڵگای مەسیحیدا، دۆخەکەی خراپتر کردبوو. ئەو بارودۆخە بوو کە شێخەکانی وەک نێوەندگیرێک بۆ شەڕ و ئاڵۆزییەکان لێکردبوو. ڕێک لەبەر ئەوەی هێز و توانایان سەربەخۆ و لە دەرەوەی گرێدراویی عەشیرەییەوە بوو و پەیڕەوانیشیان سنوورە عەشیرەییەکانیان

تێدەپەڕاند. شێخەکان پێگەیەکی باشیان لە چارەسەرکردنی ئاڵۆزی و شەڕەکان لە ڕێگەی نێوبژیوانی کردن لە نێوان لایەنەکانی شەڕ لە ڕێگەی خستنەرووی چارەسەرێکی ئاساندا هەبوو.

بەشێک لە شێخەکان بوونە هەڵسووڕێنەرانێکی سیاسیی زیرەک، کەسانێک کە بۆ سەپاندنی دەسەڵاتەکەیان تەنانەت بەسەر گەورەترین سەرۆک عەشیرەتەکانی ناوچەکەیان سەرکەوتوو بوون. ئەوان لە کۆتاییدا لە زۆربەی شوێنەکان بە گشتی ببوونە قەبووڵکراوترین گوتەبێژەکانی کورد.

بە هەڵکەوت نییە کە زۆرێک لە سەرهەڵدانە سیاسییە سەرەتاییەکان بە ڕەهەندی نەتەوایەتییەوە لەلایەن شێخەکانەوە ڕێبەرایەتی دەکرا. وەک شۆڕشە گەورەکانی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (١٨٨٠) و شێخەکانی بارزان لە کوردستانی باشوور، شێخ سەعیدی پیران (١٩٢٥) لە باکوور و شێخ مەحموودی بەرزنجی (١٩١٩،١٩٢٢، ١٩٣١) لە کوردستانی باشوور و چەندین شۆڕشی بچووکی دیکە.

بۆ سەردەمێکی دوورودرێژ، نەتەوەپەرستە سیکۆلارەکان، خۆیانیان ناچار دەبینی کە لەگەڵ شێخەکاندا یەک بگرن، لەبەرئەوەی شێخەکان توانای کۆکردنەوە و یەکخستنی جەماوەریان هەبوو و ئەمەش تەنیا تایبەت نەبوو بە کاتی شۆڕشەکانەوە. کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵا ـ سەید عەبدولقادر ـ کە دوای شۆڕشی تورکە گەنجەکان لە ساڵی ١٩٠٨ لە ئەستانبوڵ نیشتەجێ بوو، لە یەکەمین شوورا کوردییەکان ڕۆڵێکی بەرچاوی گێڕا و تاکە سەرکردە بوو کە چینی کرێکارە کوردەکان گوێڕایەڵی بوون.

نەتەوەپەرستە سیکۆلارەکان بە پەروەردە مۆدێرنەکانیان، بەشێوەیەکی گشتی لەو ناوەندە بێبەش کران. تەریقەتەکانی سۆفییەت لەم سەدەیەدا بەتوندی لە لایەنە جیاوازەکانەوە کەوتنە بەر ڕەخنە: لەلایەن ڕیفۆرمخوازە موسوڵمانەکان، سیاسەتمەدارانی سیکۆلاری نوێخواز و ڕۆشنبیران و نەتەوەپەرستەکان.

سەعید نۆرسی کە مامۆستاکەی شێخێکی نەقشبەندی بوو، لە نووسینەکانیدا، ڕۆحێکی عیرفانی دەکردەبەر نووسراوەکانی. تەریقەتەکان بەو شێوەیەی کە لە کوردستان کاریان دەکرد، بیروباوەڕی خورافی و سیحرەکانی پەیوەندیدار بەوان و ستایشی ناعەقڵانیی شێخە میراتگرەکانی ڕەت دەکردەوە (بزووتنەوەی نۆرس کە پەیڕەوانی تیایدا ڕێکدەخران، لە تورکیە زیاتر وەک تەریقەتی سۆفییەت ناودەبران، بەڵام تەریقەت نە ڕێبەرییەکی میراتگری هەیە و نە دەستیان لە عیبادات و ڕێوڕەسمە گشتییەکان وەردەدا). تورکە گەنجە سیکۆلارەکان و جێگرە کەمالیستەکانیان تەریقەتەکانی سۆفیگەری وەکوو شوێنی گەشە و پەرەسەندنی خوڕافاتی ساختە و ڕێگرێک لە بەردەم گەشەسەندنەکان دەزانی. پەیوەندیی بەشێک لە شێخە نەتەوەپەرستەکان لەگەڵ نەتەوەپەرستە کوردەکان هۆکارێک بوو بۆ گومانی زیاتر. شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران ئەم بابەتە بە ئاشکرا پشتراست دەکاتەوە.

لە ماوەی چەند مانگدا، حکوومەت سەرجەم تەریقەتەکانی سۆفییەتی قەدەغەکرد. ئەم قەدەغەکردنە بەتایبەت بۆ تەریقەتەکانی ناو شار کە پێویست بوو چالاکییەکانیان ڕابگرن، بە زەرەریان شکایەوە. بە شێوەیەکی لێکدژ، بەشێک لە شێخە کوردەکان بەتایبەت ئەوانەی هاوکاریی حکوومەتیان دەکرد، توانییان پێگەی پتەوی کۆمەڵایەتییان بپارێزن. تێپەڕین بۆ دیموکراسیی فرە حیزبی و هەڵبژاردنی سەرتاسەری بەدوای شەڕی جیهانیی دووەمدا، شێخەکانی کردە کەرەستەیەک بۆ کۆکردنەوەی دەنگ بۆ حیزبە کۆنەپارێزەکان، لەم پێناوەدا چەندین شێخی کورد بوونە ئەندام پەرلەمان. لە قۆناغی دوای شەڕیش، بەشێک لە نوێترین ڕەخنەگرانی شێخەکان، ڕۆشنبیرانی سیکۆلار بوون کە ئەوانیان بەهۆی نەزان هێشتنەوەی

کۆمەڵگای لادێیی، چەوساندنەوەیان لە بواری ئابووری و خۆفرۆشتنیان بە حکوومەت سەرکۆنە دەکرد.

وردە وردە گوشارەکان بۆ قەدەغەبوونی تەریقەتەکان لە تورکیا، کەمتر بووەوە. تا دەیەی ١٩٨٠ ئەو تەریقەتانە توانیان بە کردەوە جارێکی تر بەشێوەیەکی ئاشکرا چالاکی ئەنجام بدەن. پەیوەندیی نەقشبەندییەکان لەگەڵ نەتەوەی کورد، بەتایبەت لەو ناوچانەی کە کۆمەڵگای کورد و تورک، سوننە و عەلەوی بەیەکەوە دەژیان، ڕێگەی پێ درا و ئازاد کرا. ژمارەیەک شێخی کورد لەو ناوچەیە لە ناوەڕاستی دەیەی ١٩٧٠ لەگەڵ حیزبی عەمەلی نەتەوەپەرست کە حیزبێکی فاشیست و پان تورکیزم بوو، پەیوەندییان هەبوو. ئەگەرچی هەندێ جار بەشێکی زۆری پەیڕەوانیان کورد بوون.

بەشێکی دیکە لە شێخە کوردەکان، ژمارەیەکی زۆر لە شوێنکەوتووانی غەیرە کوردیان بۆ لای خۆیان ڕاکێشا. چەندین لقی کوردی نەقشبەندی لە ئێستادا نوێنەرایەتییان لە ئیستانبوڵ هەیە، ئەمەش بەهۆی ئەوەیە کە خودی شێخەکان خۆیان چوونەتە ئەو شوێنانە و یان گرووپێک لە پەیڕەوانیان لەوێ بەشێوەیەکی ڕێکخراو چالاکییان هەبووە.

ئەوکاتەی کە تەریقەتەکانی سۆفییەت لە تورکیا قەدەغە کران، بەشێک لە شێخە کوردەکان بەرەو سووریە کۆچیان کرد کە لەوکاتەدا لەژێر کۆنترۆڵی فەرەنسادا بوو و لەوێ بە بەراورد بە دراوسێ باکوورییەکەی خۆی (تورکیا)، سیاسەتی کوردی و ئیسلامیی لیبراڵتر پەیڕەو دەکرا. باکووری ڕۆژئاوای سووریە، شوێنێک کە کوردەکان بە هۆکارگەلێک ناچاربوون کە تورکیایان بەجێهێشت، لەوێ نیشتەجێ بن، حەشیمەتێکی زۆری لەخۆ گرتبوو. ژمارەیەکی دیکەیان هێشتا پەیڕەوانێکی زۆریان لە بەشی کوردستانی تورکیا هەبوو و ساڵانە چەندین جار سەردانی دەکرا.

ناسیۆنالیزمی مەزهەبی لەبەرانبەر ناسیۆنالیزمی نەتەوەیی

بەلای بەشێکی زۆر لە کوردە سوننە باوەڕدارەکانەوە، ئیسلام بەشێکی گرنگ لە شوناسی کوردییە. ئەوان ئێزدییەکانیان وەکوو کوردێکی ڕەسەن هەژمار نەدەکرد، ئەگەرچی کە زۆربەی ئێزدییەکان تەنیا بە زمانی کوردی قسە دەکەن. عەلەوییە زازاکانیش هەندێجار لەوەیکە وەکوو کورد ناوببرێن، بێبەش دەبن و نکۆڵییان لێ دەکرێت، هەرچەندە ئەم ڕوانگەیە، ڕوانگەی هەمیشەیی نەبووە.

نووسەرانی تورک و کورد لە سەدەکانی ١٦ تا ١٩، بە ئاشکرا باسیان لە کوردە ئێزدییەکان و قزڵباشەکان دەکرد. لە سیستەمی حوکمڕانیی عوسمانیدا، تورک و کورد، بۆ پێدانی سەرانە و باج و کارە یاساییەکانی دیکە، وەکوو موسوڵمان چاویان لێ دەکرا. لەگەڵ ئەوەشدا ئەمە نەدەبووە هۆکاری ئەوەی کە تووشی ڕاوەدوونان نەبنەوە و ئازار نەدرێن. سنوورێکی جیاکەرەوە لە نێوان کۆمەڵگا مەزهەبییە جیاوازەکاندا بەردەوام بوونی هەبوو، بەڵام گرنگییەکەی لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر دەگۆڕدرا. ئەم پرسە لە دوو دەیەی ڕابردوودا تا ئەو ئاستە پەرەی سەند کە بەشێک لە کۆمەڵگای عەلەوی و ئێزدی، خۆیانیان لە نەتەوەکانی تر، جیاواز لە کوردە سوننەکان دەزانی.

چەندین جار باس کراوە کە یەکەمین شۆڕشی کوردی لە تورکیە، کە لەلایەن شێخ سەعیدی پیرانەوە ڕێبەرایەتی دەکرا، سەرهەڵدانێکی عەشیرەتە سوننە زازاییەکان بوو و چالاکانە لەلایەن بەشێک لە عەشیرەتە عەلەوییە زازاکانی دراوسێیانەوە، دژایەتی دەکران. لەبەرئەوەی شۆڕشی ١٩٣٧ لە دێرسیم تەنیا عەلەوییەکانی لەخۆ دەگرت و لەلایەن هیچکام لە کوردە سوننەکانەوە پاڵپشتی نەکرا. تایبەتمەندیی نەتەوەیی کوردی لە هەر دوو شۆڕشەکەدا، هەم لەلایەن سیکۆلارەکان و هەم لەلایەن سیاسەتمەدارانی گرووپە جیاوازەکانەوە،

کەوتۆتە ژێر پرسیارەوە. ئایا ئەمانە تەنیا شۆڕشێکی عەلەوییەکان و موسوڵمانانی سوننە یان شۆڕشی نەتەوەیی نین؟

لە ئاستی ڕێبەریدا، هەردوو شۆڕشەکە، ژمارەیەک لە کەسانی خوێندەواری شارنشینی لەگەڵ بوو کە لەژێر کاریگەریی بیروباوەڕی ناسیۆنالیزمی کوردیدا بوون، بەڵام هەوڵەکانیان بۆ کۆکردنەوەی خەڵک سەرکەوتوو نەبوو. بۆ بەشێکی بەرچاوی بەشداربووان، شۆڕش، لەوانەیە لەگەڵ نموونەکانی پێشووتری بەرگری دژی دەستێوەردانی حکوومەتی ناوەندی لە کاروباری ناوچەیی، زۆر جیاواز نەبێت. بەرگری لە ئیسلام، پاڵنەری بەهێزی دیکە لە شۆڕشەکەی شێخ سەعیددا بوو. لە شۆڕشی دێرسیم، لەوانەیە لە هێماکانی عەلەوی کەڵک وەرگیرابێت، بەڵام هیچکات شۆڕشێک بەناوی عەلەویزم نەبوو. ئەو شۆڕشە بەوشێوەیەی کە ڕوویدا، شۆڕشی عەلەوییەکان بوو و هەربۆیە کەمتر دەبوە هۆی یەکگرتوویی کوردە سوننەکان. ڕوانگەی عەلەوییە زازاکان یان کورد زمانەکان، بە شوناسی کوردی، کە لە ڕوانگەی هەندێک کەس پەیوەندی بە ئیسلامی سوننەوە هەیە، بەدرێژایی دەیەکانی داهاتوو تەمومژاوی و ناروون مایەوە. عەلەوییەکان پاساوێکی باشیان بۆ سیکۆلاربوون هەبوو و بەشێکی زۆر لە ڕۆشنبیرانی عەلەویی کورد لانگرییان لە کەمالیزم کرد، لەبەرئەوەی ئەوان بناژۆخوازیی ئیسلامییان وەکوو هەڕەشەیەکی گەورەتر بەرانبەر بە گرووپەکانیان دەبینی.

لە دەیەکانی ١٩٦٠ـ١٩٧٠ عەلەوییە گەنجەکان، کوردەکان و هەروەها تورکەکانیش، سیاسەتی چەپی تورکیەیان لە بەرانبەر سیاسەتی نەتەوەیی هەڵبژارد. بەڵام ئەوان لە زۆربەی ڕێکخراوە کوردییەکانی دوای ئەو قۆناغە دەرکەوتن و عەلەوییەکان لە ڕیزی دیارترین ڕێبەرانیاندا دەبینران. دوای شۆڕشەکەی شێخ سەعیدی پیران، نەتەوەپەرەستیی کوردی پەیوەندییەکی ئاشکرای لەگەڵ ئیسلام، تا سەرەتای دەیەی ١٩٨٠ لەدەستدا. بە گشتی ئەگەرچی هەستی نەتەوەپەرەستی لە نێو کوردە سوننەکاندا بە بەراورد لەگەڵ عەلەوییەکان، ئەهلی حەقی، ئێزدی و شیعەکان بەهێزترە، و هەروەها زۆربەی کوردە سوننەکان، موسوڵمانێکی مەزهەبی و باوەڕدارن، لەگەڵ ئەوەشدا، سەرجەم ڕێکخراوە فەرهەنگی و حیزبە سیاسییە کوردییەکان، کە سەریانهەڵدا، بەشێوەیەکی گشتی سیکۆلار بوون. لەلایەکی دیکەوە ئەو کوردانەی کە وەکوو موسوڵمانێکی باوەڕمەند، چالاک بوون، لە پێداگری لەسەر شوناسی نەتەوەیی کوردیی خۆیان پاشگەزبوونەوە و زۆرجار لە شەڕدا بوون لە گەڵ شۆڕشەکانی کورد کە بەتایبەت لە دەیەی ١٩٥٠ بەدواوە بە گشتی کەوتبوونە ژێر کاریگەریی مارکسیزمەوە. تەنیا لەگەڵ هەرەسهێنانی مارکسیزم وەکوو هێزێکی سیاسی بوو کە ئیسلام وەکوو فاکتەرێکی پرپایەخ بۆ سیاسەتی کوردی و سیاسەتی شوناسی کوردی، گەڕایەوە بۆ ئیسلامگەرایی.

بێگومان شۆڕشی گەلانی ئێران، ڕۆڵێکی گرنگی لەو ڕووداوانەدا گێڕا، ئەگەرچی کاریگەرییەکەی ناراستەوخۆ بوو. لە یەکەمین مانگەکانی شۆڕشەکەدا، کوردەکان سەرلێشێواو بوون و بەشێکی زۆر لە کەسایەتییە مەزهەبییەکان ڕۆڵی گوتوبێژی ئەوانیان دەگێڕا. شێخ عیزەددین حوسێنی لە مەهاباد و ئەحمەد موفتی زادە لە سنە لەو کەسانە بوون. لەگەڵ ئەوەشدا بە زوویی توانیان کۆنترۆڵی ڕووداوەکان بکەن و ڕێبەرایەتیی خەڵک لە بن دەستی کەسایەتییە مەزهەبییەکان، گەڕایەوە بۆ سیاسەتمەدارانی کوردی سیکولار. ئەوان تازە لە زیندان یان تاراوگە گەڕابوونەوە و لە دووبارە ڕێکخستنەوەی حزبە کوردییە ناچالاکەکان (سیکۆلار و مەیلەو چەپ) ، سەرکەوتوو بوون. عێزەددین حوسەینی لە هەمان قۆناغی یەکەم لەگەڵ چەپە ڕادیکاڵەکان بووە هاوپەیمان و دیسکۆرسێکی سۆسیالیستیی ئیسلامی ـ

پۆپۆلیستی لەگەڵ جەختکردنەوە لە مافی دیاری کردنی چارەنووسی گرووپە نەتەوەییە ـ زمانییە جیاوازەکانی ئێران هەڵبژارد. کاتێک کە حکوومەتی ناوەندیی نوێ، سپای بۆ کۆنترۆڵی کوردستان ڕەوانەکرد، بزووتنەوەی بەرگریی کوردی سوننە لەلایەن برای شێخ عیزەددین حوسێنی لە بانە و شێخ عوسمان نەقشبەندی لە ناوچەی هەورامان ڕێبەرایەتی کرا کە ماوەیەکی زۆریشی نەخایاند، بەڵام کاتێک کە شەڕی چریکی دەستی پێکرد، تەنیا هێزە سیکۆلارەکان لە مەیدانەکەدا مانەوە.

لە ماوەی شەڕی ئێران و عێراقدا، ئێران پاڵپشتیی لە حیزبە سیکۆلارەکانی عێراق (سەرەتا پارتی دیموکراتی کوردستان و دواتر یەکیەتیی نیشتمانی کوردستان) دەکرد، بەڵام هاوکات هەوڵیشی بۆ یارمەتیدانی بزووتنەوەی ئیسلامی لە ناو کوردەکانی عێراق دەدا. هەر لەو کاتەدا عەرەبستانی سعودی کە لە سەرکەوتنی شۆڕشی ئێران، هەستی بە مەترسی دەکرد، چەند هەوڵێکی هاوشێوەی ئەنجام دا، ئەگەرچی تەنیا بۆ ڕێگری کردن لە بەرەوپێشچوونەکانی ئێران بوو. بزووتنەوەی ئیسلامیی کوردستان، بە ڕێبەریی عوسمان بن عەبدولعەزیز، لە حەڵەبچە لە ساڵی ١٩٨٧ سەری هەڵدا و تەنیا لە سەرەتای دەیەی ١٩٩٠ بوو کە بووە هێزێکی سیاسیی گرنگ. ئەو بزووتنەوە هەوڵی دا پەیوەندییەکانی لەگەڵ ئێران و عەرەبستانی سعودی هاوسەنگ بکات.

شێخ محەممەد خالید بەرزنجی نەقشبەندی، ئامۆزای مەسعوود بارزانی، هەوڵیدا بۆ دامەزراندنی هێزێکی چەکدار کە بە ناوی حزبوڵڵای کوردی بەناوبانگە. ئەو گرووپە توانی لە ناوەڕاستی دەیەی ١٩٨٠ حیزبی کۆمۆنیستی عێراق و یەکە چریکییەکانی حیزبی سۆسیالیستی کوردستان لە ناوچەی بارزان بکاتە دەرەوە. لە دەیەی ١٩٩٠ گرووپی حزبوڵڵا کە لەلایەن ئەدهەم بارزانییەوە ڕێبەرایەتی دەکرا، پێکهێنرا کە لە بزووتنەوەی پێشوو جیا ببوەوە. پێدەچێت ئێستا بزووتنەوەی ئیسلامی، پشتیوانییەکی جەماوەریی خەڵکی بەدەستهێنابێت و ڕکابەرێکی جیددی بێت بۆ حیزبە سیکۆلارەکان.

لە کوردستانی تورکیە، ڕێکخراوێکی حیزبوڵڵاهیی نهێنی، بۆ ماوەیەک، لە سەرەتاکانی دەیەی ١٩٨٠ سەری هەڵدا. لایەنێکی بزووتنەوەکە بە توندی لەگەڵ نەتەوەپەرستی سیکۆلاردا دژ بوون و لە دەیەی ١٩٨٠ دا لەگەڵ پارتی کرێکارانی کوردستان PKK کەوتنە شەڕێکی قورسەوە کە لە درێژەیدا لەگەڵ ڕێکخراوەکانی دژە شۆڕشی تورکیادا هاوکارییەکی نزیکی هەبوو. لەگەڵ ئەوەشدا لقێکی دیکەی حیزبوڵڵا فۆرمێکی لە ئیسلامگەرایی پەرەپێدا کە لەگەڵ نەتەوەپەرستیی کوردیدا سازگاری هەبوو. PKK بەپێچەوانەوە، ڕوانگەیەکی باشتری لە پەیوەندی لەگەڵ ئیسلامدا گرتەبەر. PKK لە سەرەتادا، وەکوو هەموو بزووتنەوە چەپەکانی تورکیە، نە تەنیا سیکۆلار، بەڵکوو تارادەیەک دژە ئایین بوو، بە تێگەیشتن لەوەی کە زۆرێک لە گوندنشینانی کورد تا چ ڕادەیەک لە ژێرکاریگەریی ئیسلامدان، PKK لە دژایەتیی ئیسلام پاشگەز بوووەوە و دوو یەکیەتیی ئیسلامیی دامەزراند: یەکیەتی کەسایەتییە مەزهەبییەکان و یەکیەتی کەسایەتییە نیشتمان پەروەرەکان (هەروەها PKK بۆ ڕاکێشانی کوردە ئێزدییەکان و عەلەوییەکان و هەماهەنگی لەگەڵ ئیسلامی سوننە، شوورایەکی ئێزدی و شوورایەکی عەلەویشی دامەزراند). لە نێو بزووتنەوە مەزهەبییە جیاوازەکانی کوردستانی تورکیە، پێدەچێت کە بزووتنەوەی نورسوو، بە لەبەرچاوگرتنی ژمارەی پەیڕەوانیان، گەورەترین بزووتنەوە بووبێت و هەروەها گرنگترین بزووتنەوەی مەزهەبی لە هەموو تورکیایە، بەڵام چەند جیابوونەوەیەک تیایدا ڕوویداوە و لە ئەنجامدا، نەتەوەیی بوون گەڕاوەتەوە بۆ قووڵایی بزووتنەوەکە.

هێڵە فیکرییەکانی بزووتنەوەکە، کە

پەیوەندیی بە ڕۆژنامەی (YeniAsya)ەوە هەیە بەردەوام لە سیاسەتی کردەیی دوورکەوتۆتەوە و بەهـــۆی بۆچوونەکانیەوە—زاڵبوونی ئیســـلام لەســـەر لێکترازانە نەتەوەییەکان- بوو کە بووە هۆی ئەوەی ڕەهەندی کوردی بزووتنەوەکە کەم بایەخ نیشـــان بدرێت. باڵێکی گەورەی دیکەی ئەو بزووتنەوەیـــە، کە بە بزووتنەوەی فەتحوڵڵا گولـــەن و ڕۆژنامـــەی زەمان بەســـتراوەتەوە، خوازیاری هاوکاری لەگەڵ نوخبە بوروکراتەکان و ئەرتەشی سیکۆلاری تورکیە بوون و هەڵوێستی نەتەوەپەرستانەی ئاشکرای تورکییان هەڵبژارد. لەکاردانەوە بەم پرســـە، چەند گرووپێکی نوێی کـــوردەکان، جەختیان لە شوناســـی کوردیی خۆیان کردەوە و لایەنە کوردییەکانی بیوگرافیی ســـەعید نۆرسی کە بۆ ماوەیەکی زۆر پشتگوێ خرابوو، ئاشـــکرا کرا. توندڕەوترین ئەو گرووپانە بە گرووپی ماد ـ زەهرا ناســـراون (مەبەســـت زانکـــۆی «قوتابخانەی زەهرا» یە کە ســـەعید نۆرســـی خولیای دامەزراندنیی لە کوردســـتان هەبـــوو). ڕۆژنامەی «داوا» بـــەوە بەناوبانگە کە بـــڕوای زۆری بـــە نەتەوەپەرســـتیی کوردی هەیـــە، ئەم گرووپـــە، ڕێبەرایەتیـــی یەکەمین ســـەرهەڵدانی گەورەی کوردەکانی لە تورکیە، (شـــێخ ســـەعیدی پیران)، وەکـــوو دووەمین کەسایەتی گەورە لە گەڵ سەعید نۆرسی ناساند و کۆمەڵێـــک ڕاپۆرتـــی لەبـــارەی بزووتنەوەی ئیســـلامیی کوردســـتان (عێراق) بڵاو کردەوە. ڕۆژنامەی «نەوبەهـــار» کە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە کەمتر سیاســـییە و زیاتر فیکرییە، گۆشەیەکی گرنگـــی زیندووکردنەوەی فەرهەنگی کوردییە. نووســـەرانی ئەو ڕۆژنامەیە لەگەڵ بزووتنەوەی نورســـوو، پەیوەندییەکی پتەویـــان هەیە بەڵام ئەوان ڕۆشنبیرانی کوردیشـــن. ئەم ڕۆژنامەیە زیاتر سەرقاڵی وتووێژە لەگەڵ گرووپەکانی تر و هاوبەشەکانیشی بە گشتی نەک لە نێو گرووپە موسوڵمانەکانی تر بەڵکوو لە نێو گرووپە کوردە ســـیکۆلارەکاندا پەیدا دەکات. ســـەرهەڵدانی ئەو گرووپە کوردییانە لە بزووتنەوەی نورســـوو لەگەڵ ئاشـــکرا کردنی پەیوەندییـــان لەگەڵ کوردەکان و پشـــتیوانی و ژیاندنەوەی ئیسلام، بەشێک لە چالاکی و تێروانینی سەعید نۆرسی بوو کە پێدەچێت نیشانەی ڕەوتێکی گشتگیرتر بێت. ڕوانگەی زاڵ لە بزووتنەوەی ئیســـلامیدا ئەوەیە کە نەتەوەیی بوون بەشـــێکی ناسازگارە (هەربۆیـــە هەموو تێروانینی ڕەگەزپەرســـتیی نەتەوەیی و هەروەها ناســـیۆنالیزمی نەتەوەیی پێویستە ڕەتبکرێتەوە.)

لە دەیـــەی ١٩٨٠ ـ لانیکـــەم لە تورکیە ـ شوناســـەکانی نەتەوەیی و میللی خۆیانیان بەســـەر بزووتنەوە ئیســـلامییەکاندا ســـەپاند. ناســـیۆنالیزمی دەستی ڕاســـتی تورکیە هەوڵی داوە تا ئیســـلامگەرایی لە فۆرمـــی (بیرۆکەی تورکی - ئیســـلامی) کە بووەتـــە ئیمپراتۆریی نوێی حکوومەت، قەبووڵ بکات. کەســـانێک بە باکگراونـــدی پان تورکی لـــە ئەندامانی دیاری حیزبـــی ڕیفاهی ئیســـلامی و لقی بەبرشـــتی بزووتنـــەوەی نورســـوو کە لەلایـــەن فەتحوڵڵا گولەنەوە ڕێبەری دەکرێت، نە تەنیا لە دوورەوە دیسکۆرســـیکی میللـــی گەرایـــی تورکییان هەڵبـــژاردووە، بەڵکوو چالاکییەکانیشـــیان لە ئاسیای ناوەندی درێژەپێدا. لە لایەکی دیکەوە توانیان تەنیا ئیســـلامگەرا کوردەکان، ناچار بە زیندووکردنەوەی خۆیان و شوناســـێکی جیاواز لە بزووتنەوەی ئیســـلامی بکـــەن. کۆمەڵگای کـــوردی و سیاســـەتی کـــوردی زیاتـــر بەرەو ئیسلامی بوون ڕۆیشتوون، هەم بەو مانایەی کە ڕێکخراوە مەزهەبییە سیاسییەکان زاڵتر بوونە و هەم بەو مانایە کە تەنانەت بزووتنەوە سیاسییە سیکۆلارەکان، پێویستە ئیسلام قەبووڵ بکەن و ڕێـــزی لێ بگرن. لە لایەکی دیکەوە، بزووتنەوە ئیســـلامییەکان لە کوردســـتان، بە بەراورد بە ڕابردوو بە شـــێوەیەکی ئاشـــکرا، شوناســـێکی کوردییان وەرگرتووە.

*. Martin van Bruinessen. «The Kurds and Islam.» Working Paper no. 13, Islamic Area Studies Project, Tokyo, Japan, 1999.